

כי יראו ויתענגו על נפשם על טוב ספרים טובים ומועילים - חדשות-הארץ

יום שישי ט"ו בטבת תשס"ז, 5. 1. 2007

תרבות וספרות | **הארץ Online** | מהדורת הדפוס

כי יראו ויתענגו על נפשם על טוב ספרים טובים ומועילים

מאת זהר שביט

חנניות הספרים היהודיות במזרח אירופה מעולם לא הסתפקו במכירת ספרים בלבד. הן שימשו מקום התוועדות לשוחרי הספר, בעיקר המשכילים שבהם, שלא יכלו להתכנס בבית המדרש, לא רצו להתוועד בבית המרזח, ולא היתה להם אפשרות כלכלית להיפגש בבית קפה

בחנותו של מוכר הספרים, חנניות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, מאת חגית כהן, הוצאת מאגנס, 2006, 181 עמודים

שנים לפני שסטימצקי נהפך לשם נרדף לחנניות ספרים, כבר היו במזרח אירופה חנניות פרטיות לממכר ספרים בעברית. הן התחילו להתפתח במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ולשיאן

הגיעו בשנות השמונים והתשעים שלה. חלק מהחנניות התמחו במכירת ספרים משכיליים, אחרות במכירת ספרים יראיים, אבל מרכולתם כללה בדרך כלל גם ספרות תורנית, וגם ספרות משכילית, ספרות יפה ופופולרית, וכן ספרות לא עברית, וספרות של מדע פופולרי ברוסית, בפולנית, בגרמנית וביידיש.

קטלוגים, מודעות וספרי מדע פופולרי בעברית וביידיש. "להביא את החלאה הזאת אל ביתי"

בספרה המאלף ורב העניין מתארת חגית כהן את צמיחתן של חנניות הספרים האלה במזרח אירופה, תיאור שעולה ממנו תמונת מיקרו-קוסמוס של חיי התרבות היהודית במזרח אירופה, תמונת הווי חיים המפרטת ומתארת את הנושאים שעניינו את הציבור היהודי: מה בחרו לקרוא, במה גילו עניין ומה לא עורר את עניינם, עד כמה נמשכו לקריאת מדע פופולרי ועד כמה נפלו שבי בעלילות המפותלות

והרומנטיות של ספרות השונד. קדחת הקריאה בספרות החול התחוללה בקרב הציבור היהודי בשנים שהספרים מילאו תפקיד מרכזי במאבק על דעת הקהל

היהודית. רפובליקת הספרים שימשה אז זירה עיקרית למלחמות תרבות, תחילה בין שוחרי ההשכלה לבין מתנגדיה, בין התומכים בתפישות מדעיות מטריאליסטיות לבין היוצאים חמס נגד דרווין ושותפיו לכפירה, ולאחר מכן בין מחנות פוליטיים ואידיאולוגיים שונים.

בעקבות חוקרים במערב יוצאת חגית כהן מההנחה

חנות הספרים של אהרן פויסט, רחוב קרקובסקה 13 קרקוב, 1900
תצלום: א' קריגר

בדבר מרכזיותו של הספר בחיי התרבות של אירופה במאות ה-18 וה-19. מחקר הסוציולוגיה של הספר והבנת התפקיד שמילא בתהליכים חברתיים והיסטוריים, נתפס כהכרחי לא רק להבנתם של חיי הספרות, אלא גם להבנתם של השינויים שחלו בחברה מסוימת.

מחקר כמו זה של חגית כהן, העוסק בהיסטוריה של חנויות ספרים, נוגע מטבע הדברים בשאלות שעניינן ההיסטוריה של המו"לות. ואף שאין זו עומדת במרכז מחקרה של חגית כהן,

עולה מעבודתה שהמו"לות העברית נזקקה לעשרות שנים עד שהיתה למו"לות מודרנית במובן האירופי של המושג; כלומר, שנוצרה בה הפרדת רשויות בין כותב הספר, המו"ל הבוחר להוציאו לאור, מדפיס הספרים, מוכר הספרים, ציבור קוני הספר, וציבור הנוהג לקרוא את הספרים בספריות. מתיאור ההיסטוריה של חנויות הספרים עולה שהן מילאו תפקיד מרכזי בתעשיית המו"לות היהודית בעברית, בשלב הקדם-מודרני שלה.

ראשיתן של החנויות בבתי דפוס שאיפשרו ללקוחותיהן לקרוא במקום את הספרים, ואפילו לשאול אותם תמורת תשלום. במקביל יכלו החפצים בכך לקרוא ספרי קודש גם בבית המדרש, ולעתים אפילו לשאול אותם. ביישובים שונים קמו אגודות שקיבלו עליהן לרכוש ספרים לטובת הציבור. לצדן של התארגנויות קטנות כמו "שפה ברורה" בפיונסק, או של חברי בית הכנסת הציוני "אהל משה" בוורשה, פעלה "חברת מפיצי השכלה" בכל מזרח אירופה. היא סייעה בקניית ספרים לקריאה לציבור היהודי, ופעלה להקמתן של ספריות ולמתן סובסידיה לחלק מחנויות הספרים.

רק מאוחר יותר, לקראת המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, התחילו להתפתח חנויות ספרים שיעודן העיקרי, או המשני, היה מכירת ספרים. יחד עם זאת, מראה החנויות היה תחילה שונה מאוד מזה המוכר לנו היום. חנות הספרים היתה לא אחת חלק ממשק הבית של בעליה, כמו במקרהו של אברהם צוקרמן, מרחוב נלבקי בוורשה, שהקים בדירתו גם מפעל קטן לייצור סוכריות, כדי לסייע בפרנסת המשפחה.

הופעתם של כמה תריסרי חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה היתה חלק מתהליך שאיפיין את תרבות הספר ברוסיה הצארית ובפולין הקונגרסאית. ב-1864 נספרו ברוסיה 63 חנויות ספרים בלבד, ואילו בשנת 1874 גדל מספרן כמעט פי עשרה (ל-611), ובשנים 1893-1894 נאמד מספרן ב-3,000. גם כאשר התרכזו חנויות הספרים היהודיות במכירת ספרים, הן מעולם לא הסתפקו במכירת ספרים בלבד. החנויות שימשו מקום התוועדות לשוחרי הספר, בעיקר המשכילים שבהם, שלא יכלו להתכנס בבית המדרש, לא רצו להתוועד בבית המרזח, ולא היתה להם אפשרות כלכלית להיפגש בבית קפה. זיכרונות בני התקופה עשירים בעדויות על היות חנויות הספרים מקום למפגש ולהחלפת דעות. על אשר גינצבורג (אחד העם) סופר שאת צעדיו הראשונים באודסה עשה בחנות הספרים של דיינרד, שבה פגש לראשונה את אנשי אגודת "בני ציון", ובה נהג לקנות ספרי פילוסופיה, היסטוריה וספרים ללימוד שפות. בזיכרונותיהם של גרשום באדר ושל אבא אחימאיר מתוארת חנות הספרים כמקום מפגש לאוהבי ספר וכמסגרת שסיפקה גירויים אינטלקטואליים ואיפשרה להתעדכן בעיתונות, בכתבי עת ובספרים חדשים.

"במשך שנים רבות היתה חנותו של פויסט המרכז היחידי לתרבות יהודית בעיר. (...). בחנותו ניתן היה לשמוע על המתחדש בעיר, להעיף מבט בספרים חדשים, ולעיין בעיתונות יהודית מכל העולם" (באדר, עמ' 56). חנויות הספרים שימשו ספריות השאלה, ובעליהן היו שותפים ליוזמות מו"ליות, הוציאו לאור בעצמם ספרים והדפיסו אחרים. הם גם טיפלו בקניית ספרים מכל המו"לים, הסופרים והמדפיסים במזרח אירופה, לעתים גם ממרכז אירופה, בעיקר מברלין, ובשלב מאוחר יותר, עם פריחתה של היידיש בארצות הברית, גם מארצות הברית. מוכרי הספרים ניהלו רשת מסועפת של קשרים במזרח אירופה, וגם מעבר לים, ולעתים ניצלו את קשריהם לא רק לצורך מכירת ספרים, אלא גם למעורבות בענייני הציבור, ואפילו לצורך התרת עגונות. מוכרי הספרים אליעזר יצחק שפירא, בעל חנות ספרים ברחוב גלוקי 7 בוורשה, פירסם ב"המגיד" מודעות להתרת עגונות וככל הנראה ידע כמה הצלחות.

חנויות הספרים סיפקו ספרים לא רק לתושבי העיר שבה נמצאה החנות (וכל חנויות הספרים הגדולות נמצאו בערים הגדולות: בוורשה, באודסה, בקרקוב, בבברויסק, בלבוב ובווילנה), אלא שימשו מרכז קמעוני למוכרי הספרים הנוודים (פאקנטרעגער), שמרכולתם כללה לא רק ספרים, והם נהגו למוכרם מבית לבית, או בחצרות בתי הכנסת. כבר בשנות השישים של המאה התשע-עשרה טען אלכסנדר צדרבוים, עורך "המליץ", כי הדרך היעילה ביותר למכור ספרים היא באמצעות הרוכלים: "אין טוב כי אם להשתמש בנושאי ספרים מבית לבית ביחד עם רצועות וציצית, כי המה לבד יבינו לדבר על לב העם לקנות מידם דברים חפץ, ואין להישען על חנויות מוכרי הספרים, כי מרוב טרדות לבקש טרף, לא יעלה על לב אחד העם ללכת לבקש באשר ימצא ספרים חדשים" (עמ' 24).

לקורא המורגל היום באפשרות לקניית ספרים בחנויות ספרים רבות ומגוונות, שלא לדבר על האפשרות לקניית ספרים באינטרנט, נראה המסחר בספרים במאה ה-19 מייגע מאוד. על עצם קיומם של הספרים יכול היה הקורא ללמוד מן העיתונות, או מן הקטלוגים שהכינו בעלי החנויות. את הקטלוגים אפשר היה לקנות בדרך כלל ישירות ממוכרי הספרים. אפרים דיינרד, מוכרי הספרים מאודסה, דרש ב-1884 עשר קופיקות תמורת הקטלוג שלו. אהרן פויסט סיפק את הקטלוגים חנים ללקוחות ותיקים, אך דרש מלקוחות חדשים עשרים קרויצר. פויסט אף ציין לגנאי את בני הנוער האוספים קטלוגים, אף שאין באפשרותם לרכוש את הספרים עצמם. למרבה המזל אלה היו שיטות המסחר בספרים במאה ה-19. לחוקרי תרבות הספר, הקטלוגים האלה הם מקור אינפורמציה שלא יסולא בפז; לא רק מקור ביבליוגרפי חשוב, אלא מקור המאפשר לעקוב גם אחר תפוצת הספרים וגם אחר מידת הביקוש להם.

הספרים היו יקרים: צריך היה להזמין, למסור אותם לכריכה, שכן הספרים נמכרו ללא כריכה. הקורא יכול היה לבחור במגוון של כריכות: נייר, בד, עור, דמוי עור ואף כריכות מהודרות יותר, כך שאותו ספר עשוי היה לקבל מראה שונה מאוד, בהתאם לאפשרויות כיסו של הקונה. מחירם הגבוה של הספרים היה גם הוא מחסום לפני הקוראים הלהוטים, שבדרך כלל לא זכו להנחות. ההנחות ניתנו, אם ניתנו, למוכרי ספרים. קוראים רבים לא יכלו להרשות לעצמם להחזיק ספרייה בביתם ונאלצו להסתפק בשאלת ספרים. המשכיל בנימין מנדלשטם העיד בספרו כי מחירם הגבוה של מסכתות התלמוד היקשו על רכישתן, ורבים נהגו לקנות אותן בתשלומים. הירידה במחיריהם של ספרי הקודש (כפי שעולה מן הבדיקה של חגית כהן ברשימות הספרים של הקטלוגים המקיפים של אהרן פויסט מקרקוב) הביאה לגידול ניכר במכירתם. גם הירידה במחיר הספרים בידיש הביאה לעלייה בהיקף מכירתם, אך לוותה בעלייה במקביל במחירי הספרים בעברית, שהיקף מכירתם ירד ככל שגברה הצלחת היידיש. ההבדלים במחירי הספרים נבעו לא רק מגודל המהדורה, אלא גם ממידת הקושי בהפקתו של הספר, שכן ההוצאות הכרוכות בהדפסת רומן פופולרי בידיש היו נמוכות בהרבה מאלה הכרוכות בהדפסת ספר מדע בעברית.

הקטלוגים של חנויות הספרים מציעים נקודת מבט מעניינת וייחודית להיסטוריה של תולדות הספר. אפשר ללמוד מהם על ההיצע והביקוש לספרים, על השתנות היחס בין ספרים בידיש לספרים בעברית, על צמיחתה של הספרות לילדים בעברית, על תהליכי החילון של הספרות ועל הנסיגה מהם מאוחר יותר; וגם על מקומם של כוחות השוק, על ירידת קרנם של ספרי מדע וספרות יפה בעברית בתחילת המאה

העשרים ועל עלייתה של הספרות הפופולרית בידיש. א' ליטבק מספר בזיכרונותיו כיצד היו מגיעים בימי שישי לחנות הספרים של יצחק פונק בוויילנה קוראים רבים, בני דלת העם, שתמורת חמש קופיקות היו שואלים ספר או חוברת בידיש לשבת, ומקפידים להשיבם בתוך שבוע: "כל אחד נחפז לסיים את חלקו בדיוק במשך השבוע, שהרי ידע כי מחכים לו כבר. וכשהיה האחד מביא את החלק השלישי, ומצא שהחלק הרביעי נתעכב בידי קוראו עוד לשבוע, היה מצטער מאוד שמוכרח הנהו להפסיק את הרומאן דווקא במקום המעניין ביותר" (עמ' 110).

צמיחתה המטאורית של ספרות השונד הפופולרית בידיש הכריחה את בעלי החנויות לשריין לספרות הזאת מקום על המדפים, גם אם הסתייגו ממנה ואפילו תיעבו אותה. בעל חנות הספרים אפרים דיינרד, שראה עצמו משכיל וסירב תחילה להכניס את החוברות הפופולריות האלה לחנותו, העיד בזיכרונותיו שנאלץ להיכנע לביקוש לספרים האלה, כדי שלא תקופח פרנסתו: "אני בעצמי בפתחי את בית מסחרי באודסא בראשית שנת תרמ"א, לא עלה על דעתי להביא את החלאה הזאת אל ביתי, ורק אחרי עבור שנה תמימה כאשר נוכחתי לדעת כי בית מסחרי לא יכון בלעדיה רק אז נאלצתי להביא את האשפה הזאת אל ביתי" (עמ' 128).

גם החנויות בעלות האופי היראי וגם החנויות בעלות האופי המשכילי החזיקו מלאי דומה של ספרים וההבדלים ביניהן היו הבדלים של הדגשים. המודעה של מוכר הספרים ל"ב ורהפטיג מברסק בעיתון "הצפירה" ב-1878 מתארת את מלאי הספרים בחנותו, שהיה אופייני גם לחנויות אחרות: ספרי קריאה ברוסית, להשאלה ולמכירה, ספרי לימוד למכירה בלבד, וספרות עברית להשאלה ולמכירה, ובלשוננו: "עוד זה מקרוב אספתי בבית הזה עוד ספרי עבר מהסופרים הנודעים לתהילה, למקרא בעד מחיר מצער ולמכירה כפי הקטלוג פרייז, והנני מבקש מאת משכילי ונכבדי עירנו לפנות לבית מסחרי זה, כי יראו ויתענגו על נפשם על טוב ספרים טובים ומועילים" (עמ' 25).

מניתוח משווה שעשתה חגית כהן בין החנות היראית של צבי הירש נכליס בלבוב לבין החנות המשכילית של אפרים דיינרד באודסה עולה שמבחר ספרי החול בעברית ובידיש היה דומה מאוד בשתי החנויות. בשתייהן אפשר היה למצוא מדע פופולרי בשפה העברית וספרות פופולרית בידיש, בעיקר הרומאנים של שמ"ר. נכליס החזיק כמות גדולה יחסית של ספרי קודש בידיש (18 מתוך 619), ואילו ברשימתו של דיינרד הופיע רק ספר קודש אחד בידיש. אבל ההבדל הגדול בין חנות ספרים יראית לבין חנות ספרים משכילית היה ביחס בין ספרי הקודש לספרי החול. בחנותו היראית של נכליס, 68 אחוז מן הספרים היו ספרי קודש, ואילו בחנותו המשכילית של דיינרד הם היו רק 24 אחוז מן הספרים. כמו כן ניכר הבדל גדול בשיעור הספרים בלועזית. דיינרד החזיק ספרים רבים בלועזית, ולמקום של כבוד זכו ספרי חוכמת ישראל, בעיקר בגרמנית. נכליס כלל לא החזיק ספרים בלועזית, ככל הנראה מפני שרוב הקונים שלו היו יהודים מסורתיים, או צעירים לאומיים, שוחרי שפת עבר.

נוסף לספרים החזיקו החנויות עיתונות בעברית, בגרמנית וברוסית, וחלקן החזיקו ספרות לועזית בגרמנית, בעיקר את הרומאנים ההיסטוריים הפופולריים של מרכוס להמן, הרמן רקנדורף ולוודויג פיליפזון. לספרים בגרמנית היתה נוכחות בולטת גם בשלהי המאה ה-19, ולעתים נמכרו בחנויות תרגומים לגרמנית של ספרות קלאסית, כמו ספרי ז'ול ורן ואמיל זולא (וגם תרגום לפולנית של שרלוק הולמס וספרי "המערב הפרוע").

כל בעלי החנויות נאלצו להתמודד עם קשיים רבים שנבעו ממצבו של שוק הספרים. בעיקר סבלו מקיומה של מסורת הפרנומארנטים, וגם מכך שחלק גדול מהקונים שכחו לשלם את מחירו המלא של הספר לאחר ששילמו מקדמה וקיבלו אותו. הוצאות המשלוח בדואר וברכבת היו גבוהות למדי, ומנהגם של סוכני הספרים המשניים שלא להעביר את התשלום שקיבלו תמורת הספרים, גם הוא לא הקל על מצוקתם של בעלי החנויות. אולם הקשיים הגדולים ביותר היו אלה שהציבו השלטונות. כפי שאפשר ללמוד מן הסקר על הרגלי הקריאה של היהודים, שפורסם בעיתון הרוסי "קייבליאנין" (ונערך כנראה על ידי המומר פדרוב, הצנזור לספרים עבריים בקייב), ייחסו השלטונות חשיבות רבה להרגלי הקריאה של היהודים ולתרבות הספר שלהם והכפיפו אותה לצנזורה חמורה, כדי שלא ישמשו הספרים

להפצת דעות חתרניות, או שמרניות או חסידיות, ויפגעו בתהליכי הרוסיפיקציה וההתאזרחות של היהודים. קשיי הצנזורה האלה הפלו לרעה את מוכרי הספרים היהודים, מפני שלא חלו על מדפיסי ספרים ומוכרי ספרים נוצרים. נוסף לכך נאלצו מוכרי הספרים להתמודד עם תהליך מייגע וקשה של קבלת רישיון להוצאת ספרים ועם האיסור שהוטל על מכירתם של ספרים שלא בעברית. ממחקריהם של חגית כהן ואחרים עולה שהאיסורים האלה לא בהכרח נאכפו, אבל בהחלט היו מטרד והקשו על מוכרי הספרים.

בתחילת המאה העשרים, עם הופעתם של גופים גדולים ובעלי הון, גברה התחרות בשוק מוכרי הספרים, וקיומן של חנויות הספרים הקטנות הועמד בסכנה. אופיינית לשירת הברבור של החנויות האלה היא פרשת הסכסוך בין הוצאת "אחיאסף" לבין אלמנתו ובניו של צוקרמן. הם ראו בפתיחת חנות של אחיאסף סמוך לחנותם ברחוב נלווקי בוורשה תחרות לא הוגנת שתביא לאובדן פרנסתם ופתחו במסע השמצות אישי, שיכול היה להיכנס בקלות לטובי מדורי הרכילות היום. חלק ניכר מבעלי החנויות הקטנות לא הצליחו להסתגל למודרניזציה של שוק הספרים היהודי והם, או יורשיהם, נאלצו לסוגרן.

ספרה של חגית כהן הוא עדות טובה לאימרה "אמור לי איזה ספרים אתה קונה וקורא ואומר לך מי אתה". מחקרה מבוסס על חומר מקורות עתיר ומשופע, הכולל קטלוגים של חנויות ספרים, התכתבויות אישיות של בעלי החנויות, מודעות בעיתונות התקופה וספרי זיכרונות; ייאמר לשבחה שנראה כי אין מקור שהחמיצה. המחקר העשיר מעיד על הפוטנציאל העצום הגלום בחקר ההיסטוריה החברתית של תרבות הספר. למרות חשיבותה העצומה של ההיסטוריה של רפובליקת הספרים היהודית להבנתה של ההיסטוריה החברתית של היהודים באירופה, היא עדיין לא זכתה לתיאור מקיף. להוציא עבודותיהם החשובות של כמה חוקרים, וביניהם משה רוסמן, מרדכי זלקין, זאב גריס, שאול שטמפפר ושפרה ברוכסון-ארביב, לא נכתבה עדיין במלואה ההיסטוריה של תרבות הספר היהודי והעברי. עבודת המחקר של חגית כהן היא סנונית מבורכת, עבודה ראשונה וראשונית שמעוררת תיאבון גדול ורצון לראות לה המשכים.